

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 4

2026

EKOLOGIK ONGNING FALSAFIY MAZMUNI VA IJTIMOYIY FUNKSIYALARI

Abdukarimov Xorezmi Amurovich

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, assistent-o'qituvchi

Annotatsiya

Ushbu maqolada ekologik ongning falsafiy mazmuni, uning ontologik, gnoseologik, aksiologik va etik o'lehamlari hamda zamonaviy jamiyatdagi asosiy ijtimoiy funksiyalari tizimli tahlil qilinadi. Ekologik ong jamiyatning ma'naviy barqarorligi, mas'uliyatli rivojlanishi va tabiat bilan muvozanatli munosabatini belgilovchi murakkab ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida asoslanadi.

Kalit so'zlar. ekologik ong, ijtimoiy falsafa, ekologik madaniyat, aksiologiya, mas'uliyat, noosfera, barqaror rivojlanish, ekologik etika, ma'naviyat.

ФИЛОСОФСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Абдукаримов Хорезми Амурович

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха, ассистент-преподаватель

Аннотация

В статье системно анализируются философское содержание экологического сознания, его онтологические, гносеологические, аксиологические и этические измерения, а также основные социальные функции в современном обществе. Экологическое сознание обосновывается как сложный социально-философский феномен, определяющий духовную устойчивость общества, ответственное развитие и сбалансированное отношение человека к природе.

Ключевые слова. экологическое сознание, социальная философия, экологическая культура, аксиология, ответственность, ноосфера, устойчивое развитие, экологическая этика, духовность.

PHILOSOPHICAL CONTENT AND SOCIAL FUNCTIONS OF ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS

Abdukarimov Khorezmi Amurovich

Berdakh Karakalpak State University, Assistant Lecturer

Abstract

This article offers a systematic analysis of the philosophical content of environmental consciousness, including its ontological, epistemological, axiological, and ethical dimensions as well as its main social functions in contemporary society. Environmental consciousness is interpreted as a complex socio-philosophical phenomenon that shapes spiritual stability, responsible development, and a balanced relationship between human beings and nature.

Keywords. environmental consciousness, social philosophy, ecological culture, axiology, responsibility, noosphere, sustainable development, environmental ethics, spirituality.

Global ekologik tahdidlarning kuchayishi, tabiat va jamiyat o'rtasidagi ziddiyatlarning chuqurlashuvi hamda inson faoliyatining biosferaga bosimi ortib borishi ekologik ong muammosini ijtimoiy falsafaning markaziy mavzularidan biriga aylantirdi. Ekologik inqiroz endilikda faqat tabiiy fanlar doirasida izohlanadigan hodisa emas; u qadriyatlar tizimi, ilmiy ratsionallik, siyosiy qarorlar, iste'mol madaniyati va ma'naviy mas'uliyat bilan chambarchas

bogʻliq boʻlgan murakkab sotsiomadaniy jarayondir. Shu maʼnoda, ekologik ong insonning tabiatga munosabati haqidagi tasodifiy tasavvurlar yigʻindisi emas, balki jamiyatning oʻz taraqqiyot chegaralarini anglashiga xizmat qiladigan falsafiy-axloqiy mexanizmdir [7; 28-b.; 41-b.].

Ijtimoiy falsafada ekologik ongni tadqiq etishning dolzarbligi shundaki, bu kategoriya orqali inson, tabiat va jamiyat oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlikning mazmuni ochiladi, texnologiya taraqqiyotining chegaralari muhokama qilinadi va rivojlanishning meʼyoriy mezonlari qayta koʻrib chiqiladi. V. S. Styopin ilm-fan va texnika taraqqiyoti qadriyatlardan uzilganda tabiatga nisbatan instrumental yondashuv kuchayishini koʻrsatadi [13; 43-b.; 108–110-b.]. H. Yonas esa zamonaviy davr uchun masʼuliyat etikasini ilgari surib, inson faoliyati oqibatlarini kelajak avlodlar istiqboli bilan bogʻliq holda baholash zarurligini asoslaydi [5; 118–120-b.]. Demak, ekologik ongni tushuntirish nafaqat bilish muammosi, balki masʼuliyat, meʼyor, qadriyat va tarixiy istiqbol muammosidir.

Maqolaning maqsadi ekologik ongning falsafiy mazmunini tizimli yoritish va uning zamonaviy jamiyatdagi asosiy ijtimoiy funksiyalarini ochib berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qoʻyildi: birinchidan, ekologik ong tushunchasining ijtimoiy-falsafiy taʼrifini aniqlashtirish; ikkinchidan, uning ontologik, gnoseologik, aksiologik va etik qatlamlarini tahlil qilish; uchinchidan, ekologik ongning bilish, meʼyoriy-tartibga solish, kommunikativ, prognostik, tarbiyaviy va integrativ funksiyalarini koʻrsatish; toʻrtinchidan, uning zamonaviy zaiflashuv omillarini isteʼmol jamiyati, kognitiv dissonans va maʼnaviy inqiroz bilan bogʻliq holda sharhlash. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tizimli, aksiologik, germenevtik va funksional tahlil usullaridan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi

Ekologik ongning mazmunini aniqlash uchun, avvalo, “ong” kategoriyasining oʻzini ijtimoiy falsafa nuqtayi nazaridan tushunish zarur. Ong insonning borliqni aks ettirish, maʼno berish, baholash va maqsadli ravishda oʻzgartirish qobiliyatini ifodalaydi. Shu jihatdan ekologik ong tabiatga doir maʼlumotlarni bilishning oʻzi emas, balki insonning oʻzini biosfera va jamiyatdagi murakkab oʻzaro aloqalar tizimining masʼul subyekti sifatida idrok etishidir. V. I. Kuznetsov ekologik ongni madaniy fenomen sifatida sharhlab, unda bilim, qadriyat, hissiy kechinma va amaliy yoʻnaltirilganlik birligi mujassam ekanini taʼkidlaydi [7; 77-b.; 133-b.]. Mazkur yondashuv ekologik ongni faqat ekologik savodxonlik bilan tenglashtirish mumkin emasligini koʻrsatadi.

Ekologik ongning falsafiy mohiyati inson va tabiatni qarama-qarshi qoʻyuvchi antropotsentrik tasavvurni cheklash bilan bogʻliq. U insonni tashqi kuzatuvchi yoki mutlaq hukmdor sifatida emas, balki tabiatning ichki ishtirokchisi, ijtimoiy hayotning esa maʼnaviy masʼul subyekti sifatida tasavvur qiladi. V. I. Vernadskiy biosfera va noosfera haqidagi taʼlimotida inson aqli sayyora miqyosidagi geologik kuchga aylanganini koʻrsatadi [14; 12–45-b.]. Bu esa ekologik ongning markaziga “men tabiatdan tashqaridaman” degan tasavvurni emas, “mening harakatim biosferaning holatiga taʼsir qiladi” degan masʼuliyatli anglashni qoʻyadi.

Ijtimoiy-falsafiy maʼnoda ekologik ong ikkita asosiy tarkibiy tomonni birlashtiradi. Birinchisi, tabiat va jamiyat oʻrtasidagi obʼektiv bogʻliqlikni anglashdir. Ikkinchisi esa shu bogʻliqlikning meʼyoriy oqibatlarini qabul qilishdir. Agar birinchi qatlam bilish bilan bogʻliq boʻlsa, ikkinchisi qadriyat va xulq mezonlari bilan bogʻliq. Aynan shu ikki qatlamning uygʻunligi ekologik ongni ijtimoiy ahamiyatli kuchga aylantiradi. N. N. Moiseev koʻrsatganidek, insoniyat kelajagi koevolyutsion tafakkurga, yaʼni tabiat va sivilizatsiya taraqqiyotini oʻzaro mos ravishda koʻrishga bogʻliq. Shunday ekan, ekologik ong rivojlanishning limitlari va imkoniyatlarini bir vaqtning oʻzida tushunadigan tafakkur shaklidir.

Sharq falsafiy anʼanasi ekologik ongni ichki meʼyor va maʼnaviy oʻzini tiyish bilan bogʻlaydi. M. Xayrullayev Sharq tafakkurida insonning tabiatga nisbatan hukmron emas, balki hamnafas mavjudot sifatida idrok etilganini qayd etadi [4; 33-b.; 71-b.]. A. Ergashev esa

ma'naviyatni barqaror rivojlanishning ichki sharti deb biladi va ichki me'yor yo'qolgan jamiyatda ekologik muvozanat ham buzilishini asoslaydi [2; 51-b.; 78-b.]. Demak, ekologik ongning ijtimoiy-falsafiy talqini g'arbona ratsionallikni sharqona ma'naviylik bilan to'ldirishni talab qiladi.

Shu asosda ekologik ongni quyidagicha ta'riflash mumkin: ekologik ong — bu inson va jamiyatning tabiat bilan o'zaro bog'liqligini, o'z faoliyatining uzoq muddatli oqibatlarini, hayotiy muhitning o'z-o'zini tiklash chegaralarini hamda shu munosabatdagi axloqiy va ijtimoiy mas'uliyatni anglashiga asoslangan murakkab ma'naviy-intellektual tizimdir. Bunday ta'rif ekologik ongni ham bilim shakli, ham qadriyatli yo'nalish, ham ijtimoiy xulqni boshqaruvchi mexanizm sifatida ko'rishga imkon beradi.

Ekologik ongning ontologik mazmuni borliqning yaxlitligi haqidagi tasavvur bilan belgilanadi. Ontologik nuqtayi nazardan tabiat insondan tashqarida mavjud bo'lgan inert fon emas; u hayot, jamiyat va madaniyatning moddiy sharti, shu bilan birga inson faoliyatini cheklovchi va yo'naltiruvchi real tizimdir. Vernadskiy biosferani sayyora hayotining yagona qobig'i, noosferani esa ilmiy tafakkur va mas'uliyatli faoliyat orqali qayta quriladigan tarixiy bosqich sifatida tavsiflaydi [14; 12–45-b.]. Mazkur g'oya ekologik ong uchun ikki muhim xulosani beradi: birinchidan, inson tabiatdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi; ikkinchidan, inson faoliyati biosferaning holatini o'zgartira oladigan darajaga yetgan ekan, ontologik birlik etik mas'uliyatni ham talab qiladi.

Ekologik ongning gnoseologik mazmuni bilishning o'ziga xos turi sifatida namoyon bo'ladi. Bu yerda tabiat haqidagi bilim faqat ob'ektni tasvirlashga xizmat qilmaydi; u insonning o'zini ham qayta tushunishga undaydi. V. S. Styopin ilmiy bilish qadriyatlardan ajralgan holatda tabiatni texnik boshqaruv ob'ektigina sifatida ko'rishga olib kelishini ta'kidlaydi [13; 108–110-b.]. Demak, ekologik ong uchun “bilish” atamasi neytral kuzatuvni emas, balki oqibatlarni oldindan ko'ra oladigan refleksiv ratsionallikni anglatadi. H. Yonasning mas'uliyat prinsipi aynan shu nuqtada muhimdir: haqiqiy bilim oqibatlarni ko'ra bilish va ularni me'yoriy baholash bilan birlashgandagina insoniy ahamiyat kasb etadi [5; 118–120-b.].

Ekologik ongning aksiologik qatlami tabiatning qadriyat sifatidagi maqomini tan olish bilan bog'liq. Agar tabiat faqat xom ashyo, energiya yoki foyda manbai sifatida talqin qilinsa, ekologik ongning o'zi yuzaga kelmaydi. Aksiologik yondashuv tabiatni yashash muhiti, madaniy xotira, estetik tajriba va kelajak avlodlar uchun umumiy meros sifatida ko'radi. V. I. Kuznetsov ekologik ong tarkibida qadriyatli idrokning yetakchi o'rin tutishini alohida ko'rsatadi [7; 41-b.; 133-b.]. Shu ma'noda ekologik ongda “foydali” va “qimmatli” kategoriyalari o'rtasidagi farq keskinlashadi: har qanday foydali narsa qadriyatli bo'lavermaydi, biroq yashash uchun zarur va qayta tiklanishi cheklangan tabiiy muhit fundamental qadriyatdir.

Ekologik ongning etik o'lchami esa insonning tabiat oldidagi burchi va o'zini tiyish me'yorlari bilan belgilanadi. Bu yerda axloqiy savol quyidagicha qo'yiladi: inson o'z manfaatini cheksiz kengaytirishga haqlimi yoki u boshqa hayot shakllari hamda kelajak avlodlar oldida javobgarmi? Seneka inson baxtini tabiatga muvofiq hayot kechirish bilan bog'laydi [12; 51–53-b.], Aristotel esa har bir mavjudotning maqsadga muvofiq tabiati borligini ko'rsatib, me'yor g'oyasiga asos yaratadi [1; 118–121-b.]. Platonning kosmik uyg'unlik haqidagi qarashlari ham inson ruhiy tartibi bilan tabiat tartibi o'rtasida ichki bog'liqlik borligini ko'rsatadi [10; 78–82-b.]. Zamonaviy sharoitda ushbu klassik an'analar ekologik etika, ya'ni hayotning yaxlitligini saqlashga qaratilgan amaliy axloq shaklida davom etmoqda.

Sharq tafakkurida ekologik ongning etik va aksiologik qatlamlari ma'naviyat tushunchasi orqali birlashadi. A. Ergashev me'yor, sabr, o'zini cheklash va umumiy manfaatni ustun qo'yish qadriyatlari bo'lmasa, ekologik xulq tashqi nazoratga bo'ysunuvchi formal normalar darajasida qolib ketishini yozadi [2; 83–88-b.; 101–104-b.]. H. Yuldashev ham ekologik madaniyatni ongning ichki ma'naviy uyg'qligi bilan bog'laydi [15; 29-b.; 63-b.; 121-b.]. Demak, ekologik ongning to'laqonli mazmuni ontologik yaxlitlikni, gnoseologik refleksiyani, aksiologik bahoni va

etik o'zini nazorat qilishni bir butun tizimda birlashtirgandagina yuzaga chiqadi.

Ekologik ong hozirgina paydo bo'lgan kategoriya emas; uning mazmuni insoniyatning uzoq falsafiy tajribasi davomida tarkib topgan. Antik davrda tabiatga kosmos, ya'ni tartibli va ma'noli yaxlitlik sifatida qaralgan. Platon va Aristotelning qarashlarida tabiatning ichki tartibi va maqsadga muvofiqligi g'oyasi mavjud bo'lib, keyinchalik ekologik tafakkurning muhim manbalaridan biriga aylandi [1; 118–121-b.], [10; 78–82-b.]. Stoik an'ana esa tabiatga mos hayot kechirish g'oyasini ilgari surib, me'yoriy va ichki muvozanatni axloqiy tamoyil darajasiga ko'tardi [12; 51–53-b.].

O'rta asrlarda tabiat ilohiy tartibning ifodasi sifatida talqin qilindi. Bu davrda ekologik ong hozirgi terminlarda ifodalanmagan bo'lsa-da, tabiatga nisbatan mas'uliyat, minnatdorlik va hushyorlik kabi axloqiy hissiyotlar shakllandi. Sharq mutafakkirlari, xususan, Forobiy, Beruniy va Ibn Sino ilmiy bilish bilan axloqiy me'yorni bir-biridan ajratmagan holda tafakkur yuritdilar. M. Xayrullayev Sharq falsafasining o'ziga xosligi aynan bilim va vijdon birligida namoyon bo'lishini ko'rsatadi [4; 33-b.; 71-b.]. Shu ma'noda Sharq tafakkuri ekologik ongga tashqi nazoratdan ko'ra ichki o'zini boshqarishning kuchliroq modeli sifatida xizmat qiladi.

Yangi davr va industrial modernizatsiya esa ekologik ong tarixida ziddiyatli bosqich bo'ldi. Bir tomondan, ilm-fan va texnika tabiat jarayonlarini chuqur o'rganish imkonini berdi. Ikkinchi tomondan esa tabiatga hukmronlik g'oyasi kuchayib, uning instrumental talqini ommalashdi. V. S. Styopin yangi davr ratsionalligining inqirozi aynan inson faoliyatining qadriyatli cheklavlardan uzilishi bilan bog'liqligini ko'rsatadi [13; 43-b.; 108–110-b.]. Bu jarayon XX asrga kelib ekologik inqirozlar, resurslar taqchilligi va biosfera degradatsiyasi ko'rinishida yaqqol namoyon bo'ldi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ekologik ong ilmiy va falsafiy jihatdan yangi bosqichga ko'tarildi. "O'sish chegaralari" haqidagi hisobot texnogen rivojlanishning cheksiz emasligini ko'rsatib berdi [8; 23-p.]. Vernadskiy va Moiseevning noosfera hamda koevolyutsiya haqidagi qarashlari insoniyat kelajagini tabiat bilan muvozanatli hamkorlik orqali tasavvur qilish imkonini yaratdi [9; 52–54-b.; 74–95-b.], [14; 12–45-b.]. H. Yonasning mas'uliyat etikasi esa ekologik ongga vaqt omilini, ya'ni kelajak avlodlar oldidagi burchni kiritdi [5; 118–120-b.].

Shunday qilib, ekologik ongning tarixiy-falsafiy shakllanish mantig'i uch asosiy bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqich — tabiat bilan uyg'unlikni his etish. Ikkinchi bosqich — tabiatga nisbatan instrumental hukmronlikning kuchayishi. Uchinchi bosqich esa chegaralarni anglash va mas'uliyatli rivojlanish modeli sari qaytishdir. Hozirgi ekologik ong aynan shu tarixiy tajribaning sintetik mahsulidir.

Natijalar va muhokama

Ekologik ongning asosiy ijtimoiy funksiyalari

Ekologik ongning ijtimoiy ahamiyati uning bir qator funksiyalar orqali jamiyat hayotiga ta'sir ko'rsatishida namoyon bo'ladi. Avvalo, u bilish funksiyasini bajaradi. Bu funksiya orqali inson tabiat, jamiyat va texnika o'rtasidagi real bog'liqlikni, resurslarning cheklanganligini, biosfera muvozanatining nozikligini tushunadi. Mazkur bilish oddiy informatsion xabardorlik emas, balki sabab-oqibat aloqalarini anglash va rivojlanishning muqobil variantlarini ko'ra olish demakdir [7; 28-b.; 77-b.], [13; 108–110-b.]. Bilish funksiyasi bo'lmasa, ekologik ong stereotiplar va umumiy shiorlar darajasida qolib ketadi.

Ikkinchi muhim funksiya aksiologik-baholash funksiyasidir. Ekologik ong ijtimoiy amaliyotni "foydali — zararli", "me'yoriy — me'yordan oshgan", "barqaror — vayronkor" mezonlari bo'yicha baholash imkonini beradi. Bu yerda tabiatga nisbatan instrumental manfaat emas, balki hayotning yaxlitligini saqlash qadriyati markazga chiqadi. H. Yuldashev ekologik madaniyatni qadriyatlar tizimidagi siljish, ya'ni iste'mol ustuvorligidan mas'uliyat ustuvorligiga o'tish bilan bog'laydi [15; 89–94-b.; 163–167-b.]. Demak, ekologik ong nafaqat ma'lumot beradi, balki jamiyat nimani yaxshi, nimani nomaqbul deb hisoblashi kerakligini ham shakllantiradi.

Uchinchi funksiya — me'yoriy-regulyativ funksiyadir. Ekologik ong ijtimoiy xulqni

ichki va tashqi mexanizmlar orqali tartibga soladi. Tashqi tomondan u huquqiy me'yorlar, ekologik siyosat, standartlar va jamoatchilik nazoratini qo'llab-quvvatlaydi. Ichki tomondan esa insonning o'zini o'zi cheklash qobiliyatini, mas'uliyat hissini va ekologik intizomini mustahkamlaydi. A. Ergashev aynan ichki me'yor mavjud bo'lmasa, tashqi me'yorlar samarasiz bo'lishini ta'kidlaydi [2; 83–88-b.]. H. Yonasning mas'uliyat prinsipi ham regulyativ mazmun kasb etib, harakat oqibatlarini uzoq muddatli nuqtayi nazardan baholashni talab qiladi [5; 118–120-b.].

To'rtinchi funksiya prognostik funksiyadir. Ekologik ong jamiyatga nafaqat hozirgi holatni tahlil qilish, balki kelajakdagi xatarlarni oldindan ko'rish imkonini beradi. Resurslar tugashi, iqlim o'zgarishi, urbanizatsiya, chiqindilar va bioxilma-xillikning kamayishi kabi jarayonlar uzoq muddatli bashorat va strategik fikrlashni talab qiladi. "O'sish chegaralari" haqida olib borilgan tahlillar ekologik ongning aynan shu prognostik qatlami muhimligini ko'rsatadi [8; 23-p.]. Noosfera g'oyasi ham kelajakni shunchaki kutish emas, balki uni mas'uliyatli tarzda loyihalash kerakligini anglatadi [14; 12–45-b.].

Beshinchi funksiya kommunikativ va integrativ funksiyadir. Ekologik ong turli ijtimoiy guruhlar, fanlar va institutlar o'rtasida umumiy ma'nolar maydonini yaratadi. Tabiiy fanlar ekologik vaziyatning faktik holatini tushuntirsa, ijtimoiy fanlar va falsafa uning ma'naviy, siyosiy va madaniy oqibatlarini yoritadi. Shu tariqa ekologik ong fanlararo integratsiyaning ham muhim omiliga aylanadi. N. N. Moiseev koevolyutsion tafakkur tabiiy va gumanitar bilimlar birligini talab qilishini yozadi [9; 74–95-b.]. Jamiyatda ekologik masalalar atrofida vujudga keladigan muloqot maydoni aynan shu integrativ funksiyaning natijasidir.

Oltinchi funksiya tarbiyaviy-madaniy funksiyadir. Ekologik ong shaxsning ma'naviy kamoloti, estetik didi, o'zini tiyish madaniyati va tabiatga ehtiyotkor munosabatini shakllantiradi. F. Rahmatova ekologik ta'limni faqat bilim berish emas, balki ekologik madaniyatni shakllantirishga qaratilgan uzluksiz ma'naviy jarayon sifatida talqin qiladi [11; 114-b.; 174–178-b.]. Tarbiyaviy funksiya ekologik ongning uzoq muddatli ijtimoiy ta'sirini ta'minlaydi, chunki u huquqiy taqiqlardan ko'ra chuqurroq — ichki ishonch va odatlarni shakllantiradi.

Yettinchi funksiya transformatsion funksiyadir. Ekologik ong ijtimoiy amaliyotni yangilashga undaydi, ya'ni rivojlanish modelini, iste'mol standartlarini, texnologik tanlovlarni va siyosiy ustuvorliklarni qayta ko'rib chiqish uchun ma'naviy asos yaratadi. Bu funksiya ekologik ongni passiv kuzatuv holatidan faol tarixiy kuch darajasiga ko'taradi. Jamiyat tabiat bilan munosabatini o'zgartirmaguncha, ekologik ong o'z vazifasini to'liq bajargan bo'lmaydi. Shu ma'noda, ekologik ong modern sivilizatsiyaning o'zini o'zi tanqid qilish mexanizmi sifatida ham maydonga chiqadi.

Ekologik ong va ekologik madaniyatning o'zaro aloqasi

Ekologik ong va ekologik madaniyat tushunchalari bir-biriga yaqin bo'lsa-da, ular aynan bir narsani anglatmaydi. Ekologik ong, avvalo, anglash, baholash va mas'uliyatni ichki qabul qilishning ma'naviy-intellektual holatini ifodalasa, ekologik madaniyat ana shu anglashning ijtimoiy amaliyot, odat, turmush tarzi va muloqot shakllarida ro'yobga chiqishidir. Boshqacha aytganda, ekologik ong ekologik madaniyatning ichki negizi, ekologik madaniyat esa ekologik ongning ijtimoiy ko'rinishidir. V. I. Kuznetsov ekologik ongni madaniy fenomen sifatida tahlil qilganida aynan shu birikuvga e'tibor qaratadi: ekologik ong jamiyatning qadriyatlar tizimi va kundalik xulqida mustahkamlanmaguncha, u barqaror ijtimoiy kuchga aylana olmaydi [7; 77-b.; 133-b.].

H. Yuldashev ekologik madaniyatni tabiat haqidagi bilim bilan emas, balki vijdonli xulq, ma'naviy hushyorlik va hayotiy me'yorlarni ichki qabul qilish bilan bog'laydi [15; 89–94-b.; 121-b.]. Bu fikr ekologik ongning amaliy samaradorligi madaniy muhitga, oiladagi tarbiyaga, mahalla va ta'lim muassasalaridagi qadriyatlarga, ommaviy kommunikatsiya vositalari shakllantiradigan me'yorlarga bevosita bog'liq ekanini ko'rsatadi. Agar ekologik qadriyatlar ijtimoiy nufuzga ega bo'lmasa, ekologik ong shaxs ongida bo'lsa-da, keng ko'lamlil xulq shakliga aylanmaydi.

Ekologik madaniyatning shakllanishida ta'lim muhim, ammo yagona omil emas. F. Rahmatova ekologik ta'limni madaniyat yaratish bilan bog'lab, unda hissiy empatiya, estetik did, hamkorlik va amaliy ekologik odatlarni shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi [11; 114-b.; 174–178-b.]. Bu yondashuv ekologik ongni faqat nazariy ma'lumotlar bilan to'ldirish yetarli emasligini, uni kundalik odatlar tizimi bilan mustahkamlash lozimligini ko'rsatadi. Masalan, chiqindilarni saralash, resurslarni tejash, yashil makonlarni asrash, jamoaviy tashabbuslarda qatnashish kabi amaliy ko'nikmalar ekologik madaniyat elementlari bo'lib, ular ongning real ijtimoiy ifodasidir.

Shu jihatdan ekologik ong va ekologik madaniyat o'rtasidagi munosabat dialektik xarakterga ega. Bir tomondan, ong madaniyatni yaratadi. Ikkinchi tomondan, madaniy muhit ongni mustahkamlaydi yoki zaiflashtiradi. Iste'mol ustuvor bo'lgan muhitda ekologik ong ichki qarshilik holatida qoladi; mas'uliyat va me'yor qadriyat darajasiga ko'tarilgan muhitda esa u ijtimoiy norma sifatida qaror topadi. A. Ergashev ma'naviyatni rivojlanishning ichki regulatori deb atar ekan, aynan shu dialektik aloqaga ishora qiladi [2; 83–88-b.; 101–104-b.]. Demak, ekologik ongning mustahkamlanishi uchun uni ekologik madaniyatga aylantiradigan ijtimoiy sharoit zarur.

Barqaror rivojlanish paradigmasida ekologik ongning strategik ahamiyati

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik maqsadlarni bir-biridan ajratmasdan ko'rishni talab qiladi. Biroq ushbu konsepsiya faqat siyosiy hujjatlar va institutsional dasturlar darajasida qolsa, kutilgan natijani bermaydi. Uning real ishlashi uchun ekologik ong strategik omilga aylanishi zarur. Chunki barqaror rivojlanish, eng avvalo, ehtiyojlar, manfaatlar va taraqqiyot mezonlari haqidagi ongni o'zgartirishni talab etadi. "O'sish chegaralari" haqidagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, cheksiz iqtisodiy ekspansiya sayyora tizimining cheklangan imkoniyatlariga to'qnash keladi [8; 23-p.]. Demak, barqaror rivojlanishning asosiy sharti tashqi resurslar hajmi emas, ichki me'yor va mas'uliyat darajasidir.

V. I. Vernadskiyning noosfera haqidagi ta'limoti ekologik ongning strategik o'rnini yanada ravshanlashtiradi. Noosfera inson aqlining tabiatni maqsadsiz buzuvchi emas, balki ilmiy anglangan va mas'uliyatli boshqaruvchi kuchga aylanishini anglatadi [14; 12–45-b.]. N. N. Moiseev esa koevolyutsiya g'oyasi orqali barqaror rivojlanishni tabiat va sivilizatsiyaning bir-birini inkor etmaydigan, balki o'zaro moslashuvchi jarayoni sifatida tushuntiradi [9; 52–54-b.; 74–95-b.]. Bu qarashlar ekologik ongni strategik rejalashtirish, risklarni boshqarish va rivojlanish modelini qayta ko'rib chiqishning ma'naviy-intellektual poydevori sifatida ko'rsatadi.

Barqaror rivojlanish paradigmasida ekologik ongning strategik ahamiyati uch yo'nalishda ko'rinadi. Birinchidan, u maqsadlarni qayta belgilaydi. Taraqqiyot faqat yalpi ishlab chiqarish yoki iste'mol ko'rsatkichlari bilan emas, balki hayot sifati, ekologik xavfsizlik, avlodlararo adolat va madaniy muvozanat bilan baholanishi kerak. Ikkinchidan, u qaror qabul qilish usulini o'zgartiradi. H. Yonasning mas'uliyat etikasi uzoq muddatli oqibatlarini hisobga olishni talab etadi [5; 118–120-b.]. Uchinchi yo'nalish esa fuqarolik ishtirokidir. Ekologik ong kuchli bo'lgan jamiyatda ekologik siyosat faqat yuqoridan boshqarilmaydi, balki jamoatchilik nazorati va tashabbuslari bilan qo'llab-quvvatlanadi.

Shu sababli ekologik ongni strategik resurs deb tushunish zarur. U tabiiy resurslardan farqli ravishda sarflanib tugamaydigan, aksincha, tarbiya, ta'lim, ilmiy muloqot va ma'naviy muhit orqali ko'payib boradigan resursdir. H. Yuldashev va A. Ergashevning ma'naviyat haqidagi qarashlari ham barqaror rivojlanishning ichki negizi ongdagi me'yor, vijdon va o'zini tiyish ekanini ko'rsatadi [2; 101–104-b.], [15; 163–167-b.]. Binobarin, ekologik ong barqaror rivojlanish konsepsiyasining chetda qolgan qo'shimcha elementi emas, balki uning amalga oshish sharti va strategik tayanchidir.

Zamonaviy jamiyatda ekologik ongning inqirozli holatlari va uni rivojlantirish omillari

Ekologik ongning ijtimoiy zarurati aniq bo'lib borayotganiga qaramay, zamonaviy

jamiyatda uning shakllanishi va amaliy ta'siriga to'sqinlik qilayotgan bir qator omillar mavjud. Ulardan birinchisi kognitiv dissonansdir. L. Festinger ta'kidlaganidek, inson o'z bilimlari va xatti-harakatlari o'rtasida kelishmovchilik tug'ilganda ichki noqulaylik sezadi va ko'pincha xatti-harakatni emas, oqlovchi izohlarni o'zgartiradi [3; 1–12-p.; 27–32-p.]. Ekologik masalalarda bu holat ayniqsa yaqqol ko'rinadi: inson tabiatni asrash zarurligini tan oladi, ammo kundalik amaliyotda ortiqcha iste'mol, qulaylikka qaramlik va bevosita foydani ustun qo'yishdan voz kecha olmaydi.

Ikkinchi omil — iste'mol madaniyatining ustuvorligidir. Zamonaviy iqtisodiy tizim doimiy ravishda ehtiyojlarni ko'paytirish, qulaylik va tezlikni qadriyatga aylantirish orqali ekologik ongning me'yoriy qatlamini yemiradi. Natijada ekologik bilimlar mavjud bo'lsa ham, ular xulqqa ko'chmaydi. A. Kiselev ekologik xulqning psixologik mexanizmlarini tahlil qilar ekan, qulaylikni saqlab qolish istagi ko'pincha uzoq muddatli xavflarni ongli ravishda siqib chiqarishini ko'rsatadi [6; 84–97-b.; 112–117-b.]. Demak, ekologik ongning zaifligi ko'p hollarda bilim yetishmasligidan emas, xulqiy motivatsiya va ichki me'yorning sustligidan kelib chiqadi.

Uchinchi omil — urbanizatsiya va tabiatdan uzoqlashishdir. Katta shahar muhitida inson tabiatni bevosita hayotiy muhit sifatida emas, ko'proq estetik fon yoki xizmat ko'rsatuvchi resurs sifatida qabul qiladi. Bu esa ekologik ongning hissiy-empatik qatlamini zaiflashtiradi. V. I. Kuznetsov ekologik ong faqat ratsional bilim emas, balki hissiy kechinma va madaniy identifikatsiyani ham o'z ichiga olishini ta'kidlaydi [7; 77-b.; 133-b.]. Tabiat bilan jonli aloqa uzilganda esa ushbu kechinma formal xarakter kasb eta boshlaydi.

To'rtinchi omil — ma'naviy inqiroz va qadriyatlarning parchalanishidir. H. Yuldashev ekologik madaniyatni ong va vijdon o'rtasidagi bog'liqlik bilan izohlaydi; mazkur bog'liqlik uzilganda ekologik xulq ham tashqi ko'rsatmaga aylanishini qayd etadi [15; 121-b.; 163–167-b.]. A. Ergashev ham ma'naviyatsiz modernizatsiya ekologik muvozanatni ta'minlay olmasligini yozadi [2; 101–104-b.]. Shuning uchun ekologik ong muammosi ko'p jihatdan ma'naviyat muammosidir: inson nimani istashi, nimani uyat deb bilishi va nimani o'z burchi deb qabul qilishi masalasi bu yerda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ekologik ongni rivojlantirishning birinchi omili ta'limning mazmunini o'zgartirishdir. F. Rahmatova ekologik ta'lim bilim berishdan tashqari, mas'uliyat, hamdardlik va ekologik odatlarni shakllantiruvchi tizimga aylanishi lozimligini ta'kidlaydi [11; 174–178-b.]. Bu esa ekologik mavzuni faqat alohida predmet doirasida emas, balki falsafa, tarix, madaniyatshunoslik, huquq va iqtisodiy tafakkur bilan integratsiyada o'qitishni talab qiladi.

Ikkinchi omil — ilmiy va ma'naviy diskursning yaqinlashuvidir. Noosfera, koevolyutsiya va mas'uliyat etikasi haqidagi ta'limotlar ko'rsatadiki, ekologik muammolarni na faqat texnologik, na faqat axloqiy choralar bilan yakka holda hal etib bo'ladi [9; 74–95-b.], [14; 12–45-b.]. Ular integratsiyalashgan tafakkurni talab qiladi. Uchinchi omil esa jamoatchilik ishtiroki va fuqarolik madaniyatini rivojlantirishdir. Ekologik ong faqat shaxsiy fazilat sifatida emas, balki ijtimoiy muloqot va kollektiv harakat shaklida ham mustahkamlanadi. Ochiq muhokama, mahalliy tashabbuslar, ekologik monitoring va ijtimoiy nazorat ekologik ongning kommunikativ hamda transformatsion funksiyalarini kuchaytiradi.

Shunday qilib, ekologik ongning zamonaviy inqirozi insoniyatning bilimdan mahrum bo'lib qolganini emas, balki bilim, qadriyat va xulq birligi yetarli darajada ta'minlanmayotganini ko'rsatadi. Uni rivojlantirish esa texnologik modernizatsiyani ma'naviy modernizatsiya bilan, ilmiy ratsionallikni esa mas'uliyat etikasi bilan uyg'unlashtirishni talab qiladi.

Xulosa

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ekologik ong ijtimoiy falsafada inson, tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni qayta talqin qilishga xizmat qiladigan fundamental kategoriya hisoblanadi. U faqat ekologik vaziyat haqidagi bilimlarni emas, balki borliqning yaxlitligi haqidagi ontologik tasavvurni, oqibatlarini anglaydigan gnoseologik refleksiyaning, tabiatni qadriyat sifatida tan oladigan aksiologik yondashuvni va o'zini tiyishga tayangan etik mas'uliyatni

birlashtiradi. Shu bois ekologik ongning soddallashtirib, ekologik ma'lumotdorlik bilan tenglashtirish nazariy jihatdan yetarli emas.

Maqolada ekologik ongning bilish, aksiologik-baholash, me'yoriy-regulyativ, prognostik, kommunikativ-integrativ, tarbiyaviy-madaniy va transformatsion funksiyalari ajratib ko'rsatildi. Mazkur funksiyalar ekologik ongning jamiyat hayotidagi real ta'sirini ochib beradi. Ayniqsa, u rivojlanishning chegaralarini anglash, resurslardan foydalanish me'yorlarini qayta ko'rib chiqish, jamoatchilik muloqotini yo'lga qo'yish va shaxsning ma'naviy mas'uliyatini mustahkamlashda muhim o'rin tutadi.

Shu bilan birga, zamonaviy iste'mol jamiyati, kognitiv dissonans, urbanizatsiya va ma'naviy inqiroz ekologik ongning to'laqonli shakllanishiga jiddiy to'siq bo'lmoqda. Demak, ekologik inqirozni faqat texnik va huquqiy vositalar bilan emas, balki falsafiy ongning, qadriyatlar tizimini va ma'naviy muhitni yangilash orqali yengish mumkin. Ekologik ongning ijtimoiy kuchga aylanishi uchun ilmiy bilim, ma'naviyat, ta'lim va fuqarolik mas'uliyati bir butun tizim sifatida ishlashi zarur. Aynan shunda ekologik ong kelajakni saqlashga qaratilgan strategik madaniy omil darajasiga ko'tariladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aristotel. Metafizika. — Moskva: Mysl, 1975. — 480 b.
2. Ergashev A. Barqaror rivojlanish va ma'naviyat. — Toshkent: Akademnashr, 2020. — 198 b.
3. Festinger L. Kognitiv dissonans nazariyasi. — Stenford: Stanford University Press, 1957. — 291 b.
4. Xayrullayev M. Sharq xalqlari falsafiy tafakkuri. — Toshkent: O'zbekiston, 1989. — 312 b.
5. Yonas H. Mas'uliyat prinsipi. — Moskva: Respublika, 2004. — 368 b.
6. Kiselev A. V. Insonning ekologik xulq-atvori: psixologik mexanizmlar. — Moskva: Rossiya FA Psixologiya instituti, 2017. — 248 b.
7. Kuznetsov V. I. Ekologik ong madaniy hodisa sifatida. — Moskva: Logos, 2012. — 243 b.
8. Meadows D., Meadows D. H., Randers J., Behrens W. W. O'sish chegaralari. — Nyu-York: Universe Books, 1972. — 205 b.
9. Moiseyev N. N. Inson va noosfera. — Moskva: Molodaya gvardiya, 1990. — 348 b.
10. Platon. Timey. — Moskva: Mysl, 1986. — 312 b.
11. Rahmatova F. Ekologik ta'lim va madaniyatning falsafiy asoslari. — Toshkent: Fan, 2022. — 230 b.
12. Seneka L. Lutsiliyga axloqiy maktublar. — Moskva: Mysl, 1986. — 416 b.
13. Styopin V. S. Fan falsafasi. — Moskva: Gardariki, 2000. — 384 b.
14. Vernadskiy V. I. Biosfera va noosfera. — Moskva: Nauka, 1989. — 261 b.
15. Yuldashev H. Ekologik madaniyat va sharq ma'naviyati. — Toshkent: Fan, 2021. — 256 b.